

ks. Andrzej Łuczyński

ROZDZIAŁ III

RODZINY ZASTĘPCZE - ICH ROLA I ZADANIA W SYSTEMIE OPIEKI CAŁKOWITEJ

Wprowadzenie

W ostatnim czasie coraz częściej staje się słyszalny i zauważalny w polskim społeczeństwie głos licznej rzeszy pedagogów, wychowawców, terapeutów i pracowników socjalnych, którzy zwracają uwagę na los dzieci sierocych. Rodzina jest dla dziecka naturalnym i niezastąpionym środowiskiem życia, rozwoju i wychowania. Utrata przez dziecko tego środowiska powoduje w jego rozwoju i wychowaniu nieuniknione zaburzenia. Działania zapobiegawcze mające na celu zminimalizowanie dla dziecka skutków utraty rodziny naturalnej, zwracają się m.in. w kierunku stworzenia dziecku osieroconemu rodziny zastępczej, która w sposób najbardziej zbliżony do rodziny naturalnej otoczyłaby dziecko miłością, przywracając mu utracony dom rodzinny.

Rodziny zastępcze wydają się zatem obecnie jedną z najbardziej dynamicznych i skutecznych rodzinnych form opieki całkowitej nad dzieckiem sierocym. Współcześnie bowiem wiele małżeństw bezdzietnych lub takich, które posiadają jedno lub dwoje dzieci bądź już wychowały swoje potomstwo, decyduje się na przyjęcie sieroty do wspólnoty rodzinnej. Przygarnięcie sieroty pod swój dach nie jest tylko chwilowym odruchem litości i współczucia rodziców zastępczych, ale stanowi głęboko przemyślany krok mający na celu długofalowy proces opiekuńczo-wychowawczy, zmierzający do stworzenia dziecku optymalnych warunków rozwoju.

W swoich konstytutywnych założeniach rodzina zastępcza ma być zatem takim środowiskiem opiekuńczo-wychowawczym, które realizuje zadania środowiska rodzinnego w imię szeroko rozumianego dobra dziecka. Zakres zadań rodziny zastępczej jest zasadniczo tożsamy z zakresem zadań, które na co dzień realizuje rodzina naturalna. Przy czym wychowanie sieroty staje się najważniejszym aspektem funkcjonowania rodziny zastępczej i powinno być realizowane jako całokształt celowych i głęboko przemyślanych oddziaływań związanych z rozwojem fizycznym, psychicznym, społecznym i kulturalnym dziecka, podobnie jak to ma miejsce w naturalnym środowisku rodzinnym.

Rodzina zastępcza w aspekcie historycznym

Rodziny zastępcze mają długie tradycje wywodzące się głównie z chrześcijańskiej troski i miłości bliźniego, jednak na szerszą skalę rozwinęły się dopiero w XVI w. Przyczynił się do tego francuski duchowny św. Wincenty á Paulo (Zalewski 1982: 571-576). Zatraskany losem dzieci przebywających w sierocińcach, gdzie wiele z nich umierało, zaczął umieszczać je w rodzinach wiejskich. Z biegiem czasu ta forma opieki nad dziećmi upowszechniła się i nabrała charakteru świeckiego.

W Polsce opiekę nad porzuconymi niemowlętami i dziećmi opuszczonymi zapoczątkowała w 1652 r. Maria Ludwika. Sprowadziła ona z Francji siostry miłosierdzia, zwane siostrami szarymi lub szarytkami, powierzając im urządzenie i prowadzenie przytułku dla dzieci (Jamrozak, Matyjas 2006: 386). W 1717 r. przybywa do Polski francuski misjonarz i społecznik Piotr Gabriel Baudouin, którego działalność zasługuje na szczególną uwagę. Założył on w Warszawie szpitalik dla niemowląt, gdzie zatrudniał karmiące matki, dzieci do 7 roku życia wysyłał na wieś, skąd wracały dopiero, by rozpocząć naukę (Kusio 1998: 12). Przełom XIX i XX w. w dorobku polskiej myśli i praktyki opiekuńczo-wychowawczej był okresem poszukiwania skutecznych metod w wychowaniu „dzieci niczych”, jak wówczas określano opuszczone, osierocone i zaniedbane moralnie jednostki. Należy tu także przypomnieć postać znanego polskiego pedagoga i społecznika Kazimierza Jeżewskiego, który w tym okresie podejmował wiele inicjatyw na rzecz dzieci opuszczonych m.in. zakładając Towarzystwo Gniazd Sierocych, którego głównym zadaniem było tworzenie „gniazd rodzinnych”, czyli kierowanie sierot do rodzin zastępczych, w których pozostawały do czasu ukończenia nauki i zdobycia zawodu (Okoń 1998: 152).

Przełomowym momentem w konstytuowaniu się „rodziny zastępczej” w okresie międzywojennym była uchwała magistratu miasta Łodzi oraz działalność Łódzkiego Wydziału Opieki Społecznej, która umożliwiała oddawanie dzieci osamotnionych, zwłaszcza porzuconych niemowląt pod opiekę rodzinom obcym i dokładnie określała warunki stawiane opiekunom oraz zakres i formy pomocy dla rodzin zastępczych.

Od 1931 r. podobną działalność podjął Warszawski Komitet Umieszczania Dzieci w Rodzinach, a w 1933 r. wznowił działalność w tym zakresie Dom Wycho-

wawczy im. ks. Baudouina. Zaowocowało to w konsekwencji usankcjonowaniem w 1934 r. przez władze państwowe tej formy opieki nad dzieckiem (Jamrożek 1997: 704). W dynamice rozwoju i działalności rodzin zastępczych okresu międzywojennego można zatem wyróżnić trzy fazy ewolucyjnych przemian tej rodzinnej formy opieki nad dzieckiem opuszczonym.

- faza pierwsza do 1926 r. charakteryzowała się na ogół słabą organizacją systemu kwalifikacji dzieci i rodziców do rodzicielstwa zastępczego oraz niewielkim wsparciem finansowym państwa działalności opiekuńczej rodzin zastępczych,
- druga faza w latach 1926-1934 to okres, w którym idea rodzicielstwa zastępczego zaczęła się rozszerzać na cały kraj, dając podstawę władzom państwowym do zatwierdzenia tej formy opieki nad dzieckiem,
- trzecia faza w latach 1934-1939 cechowała się dynamicznym rozwojem rodzin zastępczych przy powszechnej aprobacie i wsparciu całego społeczeństwa, aż do czasu wybuchu II wojny światowej (Jamrożek, Matyjas 2006: 386).

W latach okupacji niemieckiej dzieci osierocone znajdowały schronienie i opiekę w spontanicznie i nieformalnie tworzonych rodzinach zastępczych. Po zakończeniu działań wojennych w latach 1945-1949 nastąpił ilościowy wzrost rodzin zastępczych w wyniku potrzeby szybkiego, a zarazem skutecznego otoczenia opieką sierot wojennych. Początek lat 50. XX wieku zapoczątkował głęboki kryzys w dziele rozwoju i kształtowania się w Polsce rodzin zastępczych. W tym czasie nastąpiła bowiem centralizacja wszelkiej działalności opiekuńczo-wychowawczej prowadząca do zaniku rodzinnych form opieki nad dzieckiem opuszczonym, a wprowadzająca w to miejsce zakładowe formy opieki, zwłaszcza domy dziecka. Ponowne zainteresowanie rodziną zastępczą nastąpiło w latach 70. Wynikało ono z narastającej krytyki wychowania zakładowego i docenienia wartości środowiska rodzinnego jako niezbędnego w prawidłowym rozwoju dzieci i młodzieży oraz nadmiernego zagęszczenia w placówkach opiekuńczo-wychowawczych i wysokich kosztów utrzymania wychowanków (Kusio 1998; Jamrożek 1997: 704). Próba kompleksowego uregulowania zasad umieszczania dzieci w zastępczym środowisku rodzinnym było Rozporządzenie Rady Ministrów z 26 stycznia 1979 r. (nr 4, poz. 19). Określało ono jednolite zasady współdziałania i kwalifikowania kandydatów na rodziny zastępcze oraz zasady współdziałania instytucji decydujących o losie dzieci osieroconych. Na podstawie tego rozporządzenia minister oświaty i wychowania wydał 21 września 1979 r. zarządzenie w sprawie doboru rodzin zastępczych oraz szczegółowych zasad udzielania pomocy tym rodzinom (nr 24, poz. 135). Wydane przepisy mocno podkreślały, że rodzina zastępcza, mając cechy normalnej rodziny, staje się lepszym środowiskiem opieki i wychowania niż zakład opiekuńczy. Rodzina ma również większe szanse na zapewnienie dziecku bliskich więzi międzyludzkich i zaspokojenie jego podstawowych potrzeb (Jamrożek, Matyjas 2006: 387).

Akty prawne uchwalone w tym okresie bardziej kompleksowo regulowały zarówno wymagania wobec rodzin zastępczych, jak i zasady udzielania im pomocy. W wyniku tych działań wzrosła liczba rodzin zastępczych. W latach 80. i 90.

XX wieku następował systematyczny rozwój tej formy opieki, zarówno ilościowy, jak i jakościowy. Kolejne regulacje prawne, m.in. Rozporządzenie Rady Ministrów z 21 października 1993 r. w sprawie rodzin zastępczych (nr 103, poz. 470), porządkują sprawy związane z doбором rodzin zastępczych powołanych orzeczeniem sądu, jak również kwestie wynikłe z zawarcia umowy powierzenia między kuratorem oświaty a rodziną zastępczą. Koniec XX w. przyniósł natomiast znaczne zmiany w systemie rodzinnej opieki zastępczej. Od stycznia 1999 r. pomoc społeczna przejęła instytucje opieki zastępczej funkcjonujące dotychczas w ramach resortu edukacji. Zgodnie z nową Ustawą o pomocy społecznej (2004, nr 64, poz. 593), przede wszystkim w pierwszej kolejności należy wspierać rodziny naturalne, chroniąc je przed rozpadem i ewentualną koniecznością odseparowania dzieci od rodziny. Jednak w sytuacjach, kiedy jedynym słusznym rozwiązaniem jest czasowe lub trwałe odłączenie dzieci od rodziców, alternatywą mają się stać dobrze przeszkolone i przygotowane rodziny zastępcze (*ibidem*).

Rodzinne formy opieki nad dzieckiem opuszczonym, w tym zwłaszcza rodzina zastępcza doczekały się obecnie szerokiego uznania społecznego. Zajmując się tą problematyką badacze akcentują jednak wiele niekorzystnych rozbieżności między przepisami prawa regulującymi funkcjonowanie rodzin zastępczych a społeczną praktyką. Jak podkreśla Leszek Dobrzański (2006: 24-30), do najistotniejszych należą m.in. kwestie związane ze wsparciem finansowym dla rodzin zastępczych, nieuregulowaną do końca sytuacją prawną wielu dzieci, jak i rodziców zastępczych oraz z brakiem wystarczającej profesjonalnej pomocy specjalistycznej dla dzieci z deficytami rozwojowymi.

Kierunki badań nad rodziną zastępczą

Badania nad problematyką rodzin zastępczych prowadzone były przez wielu autorów na różnych płaszczyznach. W latach 50. i 60. ubiegłego wieku stawiano sobie pytanie, na ile rodzina zastępcza spełnia swoje rzeczywiste zadanie zapewnienia dziecku warunków prawidłowego rozwoju.

Badania prowadzone w tym okresie miały na celu przede wszystkim określenie, w jakim stopniu rodziny zastępcze wypełniają funkcje opiekuńczo-wychowawcze wobec powierzonych im dzieci. Szczegółowej analizie poddano wiek rodziców zastępczych, warunki materialno-bytowe, rodzaj motywacji, którą kierowali się kandydaci na rodziców zastępczych. Badano również osiągnięcia szkolne dzieci w rodzinach zastępczych (Różański, Tynelski 1981).

Badania prowadzone w kolejnych latach czynią rodzinę zastępczą przedmiotem pogłębionej analizy teoretycznej, zwłaszcza w świetle obowiązujących przepisów prawnych. Jednym z podstawowych celów dociekań o charakterze empirycznym była próba konfrontacji obowiązujących w ówczesnych latach rozwiązań prawnych z praktyką działania sądów opiekuńczych (Safian 1982). Poszukiwania miały przyczynić się do wyeliminowania niekorzystnych form prawno-organi-

zacyjnych postrzeganych jako hamulce rozwoju zastępczego środowiska rodzinnego m.in. niedostateczną opiekę nad rodzinami zastępczymi. Podjęto również próbę określenia elementów składowych i kryteriów oceny funkcjonowania rodziny zastępczej (Kelm 1993). Na uwagę zasługują także badania, których przedmiotem była analiza zagadnienia samopoczucia dzieci wychowujących się w rodzinie zastępczej oraz zależności między wybranymi aspektami funkcjonowania rodziny a samopoczuciem wychowującego się w niej dziecka (Będkowska 1979). Znane są również badania z lat 80. nad motywacją założenia rodziny zastępczej.

W ostatnim czasie intensywnych przemian społeczno-politycznych i kulturalnych zagadnienie rodzin zastępczych przestało dominować w świadomości społecznej jako istotny problem badawczy. Niemniej problematyka rodzin zastępczych nie znikła zupełnie z pola widzenia współczesnych pedagogów. Prowadzone są rozważania nad rolą rodziny zastępczej niespokrewnionej w zaspokajaniu potrzeb dziecka osieroconego (Pawłowska 1993). Podjęto również ponowne badania dotyczące funkcji opiekuńczej i wychowawczej w zastępczym środowisku rodzinnym, dokonując niezwykle interesującej oceny jego zawartości (Repelewicz 1994). Ważnym krokiem w poznawaniu środowiska zastępczego są badania nad oceną zdrowia i rozwoju fizycznego małoletnich przy kryterium prawidłowego pełnienia przez rodziny zastępcze funkcji wychowawczych, a także istnienia właściwych stosunków emocjonalnych pomiędzy członkami rodziny (Łuczak 1994). Dzieci wychowujące się w rodzinach dysfunkcjonalnych, a także w różnych formach opieki całkowitej narażone są na depryzację swych podstawowych potrzeb. Skłoniło to A. Łuczyńskiego do podjęcia kompleksowych badań nad zagadnieniem deprywacji potrzeb a procesem socjalizacji dzieci z rodzin zastępczych i dysfunkcjonalnych. Głównym zadaniem tych badań była diagnoza stanu deprywacji potrzeb fizycznych i psychicznych sierot społecznych przebywających w rodzinach zastępczych spokrewnionych i niespokrewnionych w porównaniu z dziećmi z naturalnych rodzin dysfunkcjonalnych oraz określenie jej wpływu na poziom dojrzałości społecznej i moralnej badanej populacji w procesie socjalizacji. Badania miały również wskazać, w jakim zakresie rodziny zastępcze i dysfunkcjonalne zaspokajają podstawowe potrzeby fizyczne i psychiczne dzieci (Łuczyński 2004: 155-156). Wyniki z przeprowadzonych badań i wnioski, jakie z nich płyną, zostaną niebawem opublikowane i z pewnością wzbogacą istniejący już dorobek badawczy dotyczący rodzin zastępczych.

Obecnie prowadzone badania uzupełniają także dotychczasowy stan wiedzy na temat wyższości różnych form zastępczego środowiska rodzinnego nad formami wychowania dzieci sierocych w instytucjonalnych placówkach opieki całkowitej (Blaim 1996). Przyczyniło się to m.in. do umieszczania sierot w placówce opiekuńczo-wychowawczej dopiero wtedy, gdy zawiodą wszystkie możliwości znalezienia im zastępczych środowisk rodzinnych. Niezmiennie ważne jest zatem, aby wyniki prowadzonych badań miały realny wpływ na założenia polityki opiekuńczej państwa, która powinna być zawsze dostosowana do potrzeb dziecka.

Pojęcie rodziny zastępczej

Każde dziecko do prawidłowego rozwoju fizycznego i emocjonalnego oraz do prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie potrzebuje kochającej rodziny, która zaspokaja jego podstawowe potrzeby, zapewnia mu bezpieczeństwo i otacza go troskliwą opieką i miłością. Ze względu na tak doniosłą rolę rodziny w życiu dziecka i społeczeństwa jest ona w naszym kraju i ustawodawstwie otaczana szczególną troską.

W sytuacji gdy rodzina przeżywa trudności, ważne jest wsparcie profesjonalnych służb pomocy społecznej. Zdarza się jednak, że mimo udzielenia wszechstronnej pomocy ze strony licznych instytucji wspomagających rodzinę oraz starań samych rodzin nie udaje się w pełni zapewnić ich prawidłowe funkcjonowanie. Wielu rodziców z różnych przyczyn (niezaradność życiowa, alkoholizm, niepełnosprawność, bezrobocie, ubóstwo itp.) nie chce lub nie może, albo też nie potrafi wywiązać się z rodzicielskich obowiązków. Badania niestety coraz częściej wskazują, iż dzieci w tych rodzinach są narażone na przemoc fizyczną i emocjonalną bądź stają się jej ofiarami. Gdy rodzina staje się niewydolna i nie wypełnia swoich podstawowych funkcji, kiedy staje się dla dziecka zagrożeniem, a zastosowane wszelkie możliwe formy pomocy rodzinie zawiodły, konieczne staje się stałe lub czasowe odizolowanie dziecka od rodziców. W przypadku zastosowania tego ostatecznego środka, niezbędne jest zapewnienie dziecku właściwej opieki i optymalnych warunków rozwoju psychofizycznego poza domem rodzinnym.

Zagadnienie sieroctwa społecznego wiąże się zatem ze stanem pozbawienia dziecka trwale lub przejściowo szans na wychowanie we własnej rodzinie, ze względu na brak odpowiednich warunków opiekuńczo-wychowawczych ze strony rodziców biologicznych (Jundziłł 1998: 54-56). „Dzieci rozłączone z rodzicami lub innymi najbliższymi osobami - pisze M. Łopatkowa - mające subiektywne poczucie osamotnienia wzmoczone utratą domu i koniecznością przebywania w zakładzie opiekuńczym - to są rzeczywiste sieroty społeczne” (Łopatkowa 1989: 106). Nie mieć rodziców i nie mieć domu - to dla autorki wyznaczniki sieroctwa dziecka. Należy tu jednak zaznaczyć, że o sieroctwie społecznym decyduje nie tylko kryterium obiektywne (opuszczenie dziecka, utrata domu), ale również czynnik subiektywny wyrażający się w przeświadczeniu dziecka, jego pewności (nie tylko chwilowym odczuciu), że jest odrzucone przez rodziców, że nie może liczyć na rodzicielską miłość (Jundziłł 1998: 56).

Jednym z najskuteczniejszych sposobów przyścia z pomocą dziecku pozbawionemu opieki rodzicielskiej, przeżywającemu stan opuszczenia i osamotnienia, jest jak najszybsze umieszczenie go w rodzinie zastępczej bądź rodzinnym domu dziecka. Zapewnia to dziecku ciągłość opieki i wychowania w warunkach rodzinnych, a ponadto daje szansę rodzicom biologicznym na uzdrowienie sytuacji w rodzinie własnej.

Aby wskazać, jak ważne miejsce zajmuje rodzina zastępcza w systemie wychowania sierot społecznych, konieczne jest dokładne ustalenie i sprecyzowanie tego pojęcia.

Potocznie termin „rodzina zastępcza” obejmuje wszelkie formy opieki i wychowania dziecka przybranego w rodzinie. Dość popularnie używa się również określeń, iż jest to naturalne środowisko rodzinne, do którego zostaje przyjęte dziecko pozbawione opieki rodzicielskiej, bądź jedna z rodzinnych form zapewnienia dzieciom osieroconym warunków pozazakładowego wychowania.

Do zastępczego środowiska rodzinnego kwalifikuje się zatem sieroty naturalne i dzieci, których rodzice zostali pozbawieni władzy rodzicielskiej lub zawieszeni bądź ograniczeni w jej pełnieniu, dzieci, które znajdują się w trudnej sytuacji bytowej, oraz te, które ze względu na stan zdrowia wymagają specjalnej troski. Ogólnie można powiedzieć, że do rodzin zastępczych kwalifikuje się dzieci i młodzież, które wymagają zapewnienia całkowitej opieki wychowawczej i są pozbawione stałego kontaktu z rodziną naturalną, z którą jednak często zachowują więź emocjonalną (Pawłowska 1989: 189).

Niekiedy spotyka się również określenie rodziny zastępczej *sensu largo* oznaczające każdą formę opieki zapewniającą dziecku godziwe warunki życia rodzinnego, zarówno w gronie dalszych krewnych, jak i w rodzinie obcej, albo też w ramach instytucji społecznych powołanych w celu opieki nad dzieckiem. Rodzina zastępcza *sensu stricto* jest natomiast formą całkowitej, okresowej opieki nad dzieckiem osieroconym lub z innych przyczyn pozbawionym właściwej opieki rodziców generacyjnych. Powstaje wtedy, gdy małżeństwo lub osoba niepozostająca w związku małżeńskim bierze na wychowanie (opierając się na decyzji władz sądowych lub oświatowych) nie więcej niż troje dzieci (chyba że chodzi o rodzeństwo), przy czym między tymi osobami a dziećmi nie powstają takie same skutki prawne jak przy adopcji (Jamrożek 1997: 703).

W opinii E. Różańskiej i A. Tynelskiego „rodziny zastępcze to rodziny, które na pewien przejściowy okres biorą pod opiekę i na wychowanie dziecko pozbawione rodziców lub dziecko znajdujące się w warunkach losowych zagrażających jego zdrowiu bądź rozwojowi moralno-społecznemu” (Różańska, Tynelski 1981: 21).

W przepisach prawnych rodzina zastępcza określana jest jako instytucja prawna oparta na modelu wychowania rodzinnego, której celem jest opieka nad dzieckiem trwale lub przejściowo pozbawionym pieczy rodzicielskiej oraz której organizację i funkcjonowanie zapewnią odpowiednie instytucje państwowe (Saijan 1982: 43).

Przepisy prawne wskazują także, by w swej większości rodziny zastępcze sprawowały pieczę nad dzieckiem tymczasowo, to jest na czas potrzebny do momentu unormowania się jego sytuacji życiowej. Nie można również wykluczyć, iż sytuacji tej nie da się unormować, wówczas piecza rodziny zastępczej ustanie dopiero wraz z osiągnięciem pełnoletności i usamodzielnieniem się podopiecznego (Andrzejewski 1999: 84-86).

Rodzina zastępcza jest zatem środowiskiem opiekuńczo-wychowawczym zbliżonym do naturalnego środowiska rodzinnego dziecka. Zakres podejmowanych zadań przez rodzinę zastępczą w niewielkim zakresie odbiega od zadań, które spełnia rodzina naturalna. Rodzice zastępczy mają obowiązek zadbać o integralne wychowanie powierzonego im dziecka, podejmując całokształt oddziaływań związanych z jego rozwojem fizycznym, psychicznym, społecznym i kulturalnym. Praca rodziców zastępczych wymaga niejednokrotnie umiejętności podejmowania odpowiednich działań o charakterze kompensacyjno-terapeutycznym, związanych z trudnościami adaptacyjnymi, niedostosowaniem społecznym dziecka czy też zaburzeniami jego osobowości na tle traumatycznych przeżyć.

Rodzice przyjmujący dziecko do rodziny zastępczej muszą zatem poznać właściwości psychiki wychowanka, niejednokrotnie skrzywdzonej przez osoby mu najbliższe oraz jego często trudne drogi życia przed umieszczeniem w rodzinie zastępczej. Niewątpliwie może to stwarzać różnorodne trudności związane ze wzajemnym przystosowaniem dziecka do rodziców zastępczych i rodziców do dziecka. W wielu przypadkach nie wystarczą jedynie rodzicielskie uczucia bądź chęć przyjęcia skrzywdzonemu dziecku z pomocą. Potrzebna jest jeszcze wiedza dotycząca przeżyć porzuconego dziecka wraz z nawarstwiającym się w nim lękiem i bólem przed powtórным odrzuceniem przez „nowych rodziców”. Głęboki żal do naturalnych rodziców, który noszą w sobie dzieci opuszczone i pełna rezerwy postawa wobec rodziców zastępczych, może być również przyczyną licznych konfliktów wymagających od opiekunów cierpliwości i zrozumienia tego, co się dzieje w psychice dziecka (Jundziłł 1998: 60).

Rodzina zastępcza zapewniając podopiecznemu prawidłowy kierunek wychowania w warunkach ciepła rodzinnego, przywraca dziecku nadzieję na lepszą przyszłość, wiarę we własne siły oraz zdolność do prawidłowej samooceny swego postępowania (Wroczyński 1966: 48). Opieka i wychowanie dziecka w rodzinie zastępczej nie mogą płynąć tylko i wyłącznie z litości, współczucia czy złe rozumianego poczucia obowiązku, lecz powinny wypływać z miłości, troski i odpowiedzialności za jego los.

Prawne podstawy opieki w rodzinach zastępczych

Jednym z podstawowych dokumentów stojących na straży praw dziecka w świecie jest Konwencja o Prawach Dziecka (KoPD) przyjęta przez Zgromadzenie Narodów Zjednoczonych 20 listopada 1989 r., a ratyfikowana przez Polskę w 1991 r. (nr 120, poz. 526 i 527). Polska była inicjatorem konwencji i przystąpiła do niej jako jedno z pierwszych państw. Konwencja niezwykle mocno podkreśla prawo dziecka do wychowania w jego naturalnym środowisku rodzinnym, w atmosferze szczęścia, miłości i zrozumienia gwarantującej mu prawidłowy rozwój fizyczny, moralny i społeczny oraz zaspokojenie jego podstawowych potrzeb (Kuźma 2000: 75-79).

W świetle jej artykułów zasada dobra dziecka, naczelna wśród zasad prawa rodzinnego, wyprzedza inne zasady, w tym również zasadę autonomii rodziny i prymatu rodziców w wychowaniu dziecka. W praktyce oznacza to, iż uprawnione władze podlegające nadzorowi sądowemu mają możliwość ingerencji zmierzającej do zapobieżenia niekorzystnej sytuacji dziecka przebywającego w rodzinie (art. 9 KoPD). W art. 20 KoPD czytamy wprost, że państwo ma obowiązek zapewnić dziecku pozbawionemu naturalnego środowiska rodzinnego opiekę zastępczą, która może m.in. obejmować umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej. Z regulacjami tymi współbrzmi art. 72 ust. 2 Konstytucji RP, który stanowi: „Dziecko pozbawione opieki rodzicielskiej ma prawo do opieki i pomocy władz publicznych” (Andrzejewski 1999: 65).

Funkcjonowanie rodzin zastępczych w Polsce reguluje w sposób szczegółowy Ustawa o Pomocy Społecznej z 12 marca 2004 r. (nr 64, poz. 593) oraz Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z 18 października 2004 r. w sprawie rodzin zastępczych (nr 233 poz. 2344).

Na podstawie tych aktów prawnych tworzy się nowy system niesienia pomocy dziecku i rodzinie, w którym opieka zastępcza ma stać się ważnym elementem wspierania rodzin przeżywających trudności spowodowane czynnikami o charakterze zewnętrznym (warunki społeczno-ekonomiczne) lub wewnętrznym (nieporadność, bezrobocie, choroby, nałogi itp.). System ten zgodnie z założeniami Ustawy o Pomocy Społecznej ma nieść skuteczną pomoc rodzinom naturalnym i chronić je przed rozpadem, a tym samym ma chronić dziecko przed utratą rodziny naturalnej. W przypadku konieczności czasowego lub trwałego odseparowania dzieci od rodziny naturalnej alternatywą dla krytykowanych od dawna instytucjonalnych form opieki mają się stać przeszkolone dobrze przygotowane rodziny zastępcze.

Tryb powoływania rodziny zastępczej

Na mocy obowiązującej Ustawy o Pomocy Społecznej z 2004 roku (nr 64 poz. 593, art. 72, ust. 6 i 7), istnieją dwa sposoby powoływania rodziny zastępczej - sądowy i administracyjny.

W pierwszym przypadku umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej następuje na podstawie orzeczenia sądu ze względu na stan zagrożenia dobra dziecka wynikający z niewykonywania w sposób należyty władzy rodzicielskiej przez rodziców biologicznych dziecka. Drugi przypadek zachodzi, gdy występuje pilna konieczność zapewnienia dziecku opieki zastępczej. Wówczas może ono zostać umieszczone w rodzinie zastępczej na wniosek lub za zgodą rodziców dziecka, na podstawie umowy cywilnoprawnej zawartej między rodziną zastępczą a starostą właściwym ze względu na miejsce zamieszkania tej rodziny. O zawartej umowie starosta zawiadamia niezwłocznie sąd.

Czas sprawowania opieki nad dzieckiem przez rodzinę zastępczą może być różny. Z prawnego punktu widzenia opieka pełniona przez rodziców zastępczych

ustaje samorzutnie z chwilą osiągnięcia pełnoletniości przez wychowanka. Funkcja rodziny zastępczej może także zostać przerwana w sytuacji, kiedy dziecko może powrócić do swojej rodziny naturalnej lub gdy ustaje jedna z przesłanek stanowiących o umieszczeniu dziecka w rodzinie zastępczej bądź też gdy rodzina zastępcza nie wypełnia należycie swoich obowiązków opiekuńczo-wychowawczych i konieczne staje się odebranie jej dziecka z uwagi na jego dobro.

Utworzenie rodziny zastępczej, w przeciwieństwie do adopcji, nie powoduje więzi rodzinno-prawnej pomiędzy rodzicami zastępczymi a dzieckiem. W opiece zastępczej nie ma więc mowy o wzajemnych obowiązkach alimentacyjnych, dziedziczeniu, zmianie nazwiska oraz władzy rodzicielskiej. Zadania wychowawcze realizowane względem dziecka w rodzinie zastępczej podlegają również nadzorowi ze strony sądu, ośrodków adopcyjno-opiekuńczych lub ośrodków pomocy społecznej.

Obowiązujące przepisy prawa, a zwłaszcza Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej w sprawie rodzin zastępczych z 18 października 2004 r. (nr 233, poz. 2344) nakładają obowiązek organizacji opieki zastępczej na centra pomocy rodzinie lub na ich zlecenie ośrodkom adopcyjno-opiekuńczym. Przepisy prawa zobowiązują również wyżej wymienione instytucje do przeprowadzania wywiadów środowiskowych pod kątem weryfikacji zasadności dalszego pobytu dziecka w rodzinie zastępczej oraz do wspierania tych rodzin w sytuacji kryzysu i niesienia pomocy przy rozwiązywaniu problemów wychowawczych.

Funkcjonalny podział rodzin zastępczych

Rodzina zastępcza jako rodzinna forma opieki całkowitej nad dzieckiem podlega dynamicznym przeobrażeniom strukturalnym i funkcyjnym. Kierunki tych przeobrażeń podyktowane są potrzebami dziecka, które wkracza w nowe środowisko rodzinne, co stwarza konieczność ustalenia i sprecyzowania charakteru pracy danej rodziny z jej nowo przybyłym członkiem. Niektóre kierunki działań rodzin zastępczych nie zostały jeszcze spopularyzowane w naszym kraju, jednak istnieją i dąży się do ich upowszechnienia.

Różnice między rodzinami zastępczymi pozwalają wyodrębnić różne ich rodzaje. Ze względu na rodzaj więzi prawnoprawno-emocjonalnej łączącej dzieci i opiekunów rozróżniamy:

- rodziny zastępcze spokrewnione z dzieckiem w stopniu pozwalającym na powstanie obowiązku alimentacyjnego. Rodzicami zastępczymi są wówczas bracia, siostry bądź dziadkowie,
- rodziny spokrewnione z dzieckiem, ale ze względu na dalszy stopień pokrewieństwa nie zobowiązane do alimentacji. Do takiej grupy należy zaliczyć dalszych krewnych,
- rodziny obce w stosunku do dziecka przyjętego pod opiekę i na wychowanie (do rodzin takich trafiają przeważnie wychowankowie domów małego dziecka lub domów dziecka). Odmianą tej grupy rodzin są rodziny zaprzyjaźnione, a więc ta-

kie, które znały dziecko wcześniej, _jeszcze _przed założeniem rodziny zastępczej (Gruca-Miąsik 1998: 138).

Natomiast ze względu na specjalizację funkcji opiekuńczych wobec dziecka M. Safian (1984: 25-26) wyodrębnia trzy rodzaje rodzin zastępczych.

- 1) rodziny terapeutyczne - podejmujące się opieki nad dziećmi wymagającymi szczególnej troski ze względu na stan zdrowia (psychicznego lub fizycznego),
- 2) rodziny resocjalizacyjne - sprawują one opiekę nad dziećmi, których zastępcze wychowanie rodzinne stwarza nie tylko szansę uniknięcia sieroctwa społecznego, ale także przywrócenia prawidłowego kierunku wychowawczego. Są to więc dzieci, które zdradzają przejawy demoralizacji bądź też dzieci demoralizacją zagrożone,
- 3) rodziny preadopcyjne - przyjmują one dziecko z zamiarem późniejszej adopcji.

Ważnym kryterium podziału może być również struktura rodziny zastępczej, gdzie wyróżnia się rodziny:

- bezdzietne,
- posiadające dorosłe dzieci,
- posiadające nieletnie dzieci,
- tworzone przez samotne matki lub ojców (Róžańska, Tynelski 1981: 23).

Można również dokonać klasyfikacji rodzin zastępczych ze względu na rodzaj motywacji w podejmowaniu decyzji o przyjęciu na siebie roli rodziców zastępczych. Mogą to być motywacje o charakterze altruistycznym, kompensacyjnym, utylitarnym itp. Badania prowadzone przez A. Łuczyńskiego (2004: 183) wykazały, że w rodzinach zastępczych spokrewnionych wśród mężczyzn i kobiet najczęstszym motywem decydującym o zostaniu rodzicem zastępczym było poczucie obowiązku. Natomiast w rodzinach niespokrewnionych najczęściej powtarzającym się motywem zarówno u kobiet, jak i u mężczyzn była chęć pomocy pokrzywdzonym przez los.

Ostatecznie Ustawa o Pomocy Społecznej (2004, nr 64, poz. 593, art. 74) wprowadza prawny podział rodzin zastępczych na:

- 1) spokrewnione z dzieckiem - opiekę nad dzieckiem przejmują dalsi lub bliżsi członkowie rodziny, np. dziadkowie, wujostwo itd.,
- 2) niespokrewnione z dzieckiem - opiekę sprawują osoby prawnie obce dla dziecka. W takiej rodzinie może być umieszczonych w tym samym czasie troje dzieci,
- 3) zawodowe niespokrewnione z dzieckiem:
 - wielodzietne - w takiej rodzinie umieszcza się w tym samym czasie nie mniej niż troje i nie więcej niż sześcioro dzieci. W przypadku konieczności umieszczenia w rodzinie liczego rodzeństwa liczba dzieci w wielodzietnej rodzinie zastępczej może się zwiększyć,
 - specjalistyczne - umieszcza się w nich dzieci niedostosowane społecznie albo dzieci z różnymi dysfunkcjami, problemami zdrowotnymi, wymagające szczególnej opieki i pielęgnacji. W rodzinie tej może wychowywać się w tym samym czasie nie więcej niż troje dzieci,
 - o charakterze pogotowia rodzinnego - w takiej rodzinie umieszcza się nie więcej niż troje dzieci na pobyt okresowy do czasu unormowania sytuacji życiowej

dziecka, nie dłużej niż na dwanaście miesięcy. W szczególnie uzasadnionych przypadkach pobyt dziecka może być przedłużony, jednak nie więcej niż o kolejne trzy miesiące. Rodzina ta nie może odmówić przyjęcia dziecka doprowadzonego przez policję, jeżeli nie ukończyło ono dziesiątego roku życia. W sytuacji zagrożenia zdrowia lub życia dziecka, porzucenia lub gdy ustalenie tożsamości rodziców lub/i miejsca pobytu nie jest możliwe, przejęcie dziecka odbywa się bez zgody rodziców. Procedura przewiduje również powiadomienie odpowiednich władz w celu wyjaśnienia sytuacji rodzinno-prawnej dziecka. Jest to forma opieki zastępczej, za którą rodzina otrzymuje wynagrodzenie, pomyślana jako alternatywa dla opieki instytucjonalnej, jaką są placówki socjalizacyjne.

Dane statystyczne za 2005 r. (GUS 2006: 127) wskazują na stopniowy wzrost liczby rodzin zastępczych (tabela 3), zwłaszcza zawodowych niespokrewnionych z dzieckiem, o różnych specjalnościach.

Tabela 3. Rodziny zastępcze według typów

Wyszczególnienie	Rodziny		Dzieci i młodzież do 18 roku życia	
	2004	2005	2004	2005
Spokrewnione z dzieckiem	30 992	30 882	39 749	39 608
Niespokrewnione z dzieckiem	4823	5022	7313	7747
Zawodowe niespokrewnione z dzieckiem o charakterze pogotowia rodzinnego	386	426	1282	1560
Zawodowe niespokrewnione z dzieckiem wielodzietne	20	151	85	687
Zawodowe niespokrewnione z dzieckiem specjalistyczne	2	29	3	65
Ogółem	36 223	36 510	48 432	49 667

Źródło: DPS MPIPS, *Raport o rynku pracy oraz zabezpieczeń społecznych*, Warszawa 2006.

Zwiększa się także liczba dzieci umieszczanych w zawodowych niespokrewnionych z dzieckiem rodzinach zastępczych, co świadczy o tym, że coraz więcej dzieci trafia do rodzin, które są odpowiednio przygotowane do udzielenia im skutecznej pomocy.

Wejście dziecka do rodziny zastępczej jest rzeczą trudną zarówno dla niego, jak i dla rodziny, która je przyjmuje. Dziecko z reguły nigdy do końca nie jest przygotowane do tak ogromnej zmiany, jaką jest wejście do nowej rodziny. Trudności adaptacyjne manifestują się w rozmaity sposób, w zależności od indywidualnej historii i konstrukcji psychicznej dziecka. Niektóre z dzieci zamykają się w sobie, wycofują się i blokują kontakt z opiekunami. Inne zaś buntują się, są agresywne czy

nadmiernie pobudzone. Nie radząc sobie z nadmiarem emocji i uczuć, wyładowują się na tych, którzy są najbliższymi. Przenoszą często swoje wyobrażenia o własnych rodzicach na rodziców zastępczych, co sprawia, że tacy rodzice w relacjach z dzieckiem czują się zdesperowani i bezsilni. Kończy się to niekiedy niepowodzeniem w adaptacji dziecka w rodzinie zastępczej. Jest to zawsze wielka tragedia, zarówno dla dziecka, które nabiera przekonania, że zawsze będzie odrzucone, jak i dla rodziców zastępczych, którzy doświadczają rozczarowania i porażki. Początkowy zatem okres pobytu dziecka w rodzinie zastępczej jest czasem ogromnej próby i bardzo wiele zależy od rodziców zastępczych, od ich zrozumienia świata dziecka, a także od słuszných decyzji wychowawczych. Mądry i rozsądny rodzic powinien być świadomy potrzeb dziecka i gotowy być z nim wówczas, gdy ono go potrzebuje. Powinien powoli oswoić je, dając mu czas na poznanie nowych ludzi i miejsc.

Kryteria doboru rodziców zastępczych i kierowania dzieci do rodzin zastępczych

Pełnienie funkcji rodziny zastępczej może być powierzane zarówno małżeństwu, jak i osobie samotnej. W 2005 r. na ogólną liczbę 36 510 rodzin zastępczych osoby samotne pełniły funkcję rodziny zastępczej w 15 463 przypadkach, a małżeństwa w 21 047 (GUS 2006: 133). Pierwszeństwo utworzenia rodziny zastępczej dla danego dziecka mają jednak jego krewni i powinowaci albo osoby wskazane przez rodziców. Podstawową cechą kandydatów na rodziców zastępczych nie jest jednak owa bliskość, lecz dawanie przez nich rękami należytego wykonywania powierzonych im zadań (Andrzejewski 1999: 86).

Kandydaci na rodziców zastępczych muszą ponadto wykazać, że są w stanie należycie wykonywać zadania rodziny zastępczej, mają obywatelstwo polskie, miejsce stałego zamieszkania w Polsce i korzystają z pełni praw cywilnych i obywatelskich. Powinny to być osoby, którym przysługują prawa rodzicielskie i opiekuńcze oraz niedotknięte chorobą uniemożliwiającą im właściwą opiekę nad dzieckiem. Osoby te powinny również uzyskać pozytywną opinię ośrodka pomocy społecznej właściwego ze względu na miejsce zamieszkania. Pożądane są także odpowiednie warunki mieszkaniowe oraz stałe źródło utrzymania (Dz.U. 2004, nr 64, poz. 593).

Zwykle przy doborze rodziny zastępczej dla dziecka uwzględnia się: osoby spokrewnione lub spowinowacane z dzieckiem, jeżeli dają gwarancję poprawy sytuacji dziecka, przygotowanie kandydatów do pełnienia funkcji rodziny zastępczej, zasadę nierozłączania rodzeństwa, jak również w miarę możliwości opinię wyrażoną przez dziecko. Uwzględnić należy także odpowiednią różnicę wieku między kandydatami na rodziców zastępczych a małoletnimi.

Bierze się także pod uwagę poziom rozwoju i sprawności dziecka, wymagania w zakresie pomocy profilaktyczno-wychowawczej lub resocjalizacyjnej oraz możliwości zaspokajania potrzeb dziecka. Jeżeli dziecko ukończyło trzynaście lat

i zachodzi potrzeba umieszczenia go w rodzinie zastępczej, wówczas konieczna jest również jego zgoda (Jamrożek, Matyjas 2006: 388-389).

Rodziny zastępcze mają również obowiązek uczestniczenia w szkoleniu organizowanym przez powiatowe centrum pomocy rodzinie lub, na jego zlecenie, przez ośrodek adopcyjno-opiekuńczy lub inny. Szkolenie spokrewnionych rodzin zastępczych prowadzi się zwykle według indywidualnego planu szkolenia, w zależności od potrzeb rodziny. Szkolenie natomiast niespokrewnionych z dzieckiem rodzin zastępczych oraz zawodowych, prowadzi się według programów zatwierdzonych przez właściwego ministra do spraw zabezpieczenia społecznego z uwzględnieniem specyfiki zadań opieki i wychowania stojących przed tymi rodzicami (Dz.U. 2004, nr 233, poz. 2344).

Umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej następuje przeważnie na czas nieoznaczony, najczęściej przyjmuje się, że jest to okres do osiągnięcia przez dziecko pełnoletności. Sąd opiekuńczy może jednak orzec o wcześniejszym zabranii dziecka z rodziny zastępczej. Należy również pamiętać, że prawo do zabrania dziecka z rodziny zastępczej przysługuje jego rodzicom naturalnym, za zgodą których zostało tam umieszczone, jeśli przysługuje im władza rodzicielska.

Rodzinę zastępczą można we współczesnej rzeczywistości społecznej traktować jako optymalną formę opieki i wartościowe środowisko opiekuńczo-wychowawcze tylko wówczas, gdy obowiązuje zasada doboru rodziców dla dziecka - nigdy odwrotnie.

Prawa i obowiązki rodziny zastępczej

Dobór rodziców zastępczych i tryb powoływania tej formy opieki wymaga również ustalenia praw i obowiązków, jakie muszą wypełnić rodziny zastępcze rozumiane jako jedna z najefektywniejszych form opieki zastępczej.

Rodziny zastępcze mają prawo do pomocy zarówno materialnej, jak i merytorycznej obejmującej przede wszystkim poradnictwo wychowawcze.

Pomoc finansowa przysługuje rodzinom zastępczym na częściowe pokrycie kosztów utrzymania dziecka w rodzinie. Jeśli natomiast chodzi o drugi z rodzajów pomocy udzielanej rodzinom zastępczym, to Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie ma obowiązek udzielenia rodzicom zastępczym wsparcia w rozwiązywaniu zgłaszanych przez nich problemów wychowawczych. Ponadto rodziny zastępcze objęte są pomocą ośrodków adopcyjno-opiekuńczych i proponowanych przez nie form pomocy i wsparcia.

Rodzina zastępcza w wypełnianiu swoich funkcji powinna kierować się przede wszystkim dobrem przyjętego dziecka i poszanowaniem jego praw. Rodzice zastępczy sprawują opiekę nad powierzonym dzieckiem osobiście, z wyjątkiem przypadków, gdy osoba pełniąca funkcję rodziny zastępczej okresowo nie może z powodów losowych sprawować opieki osobiście albo gdy dziecko okresowo przebywa w innym ośrodku lub placówce opiekuńczej.

Rodzina zastępcza zgodnie z art. 72 Ustawy o pomocy społecznej (nr 64, poz. 593) ma obowiązek zapewnić dziecku warunki rozwoju i wychowania odpowiednie do jego stanu zdrowia i poziomu rozwoju, w tym:

- odpowiednie warunki bytowe,
- możliwości rozwoju fizycznego, psychicznego i społecznego,
- możliwości zaspokojenia indywidualnych potrzeb dziecka,
- możliwości właściwej edukacji i rozwoju zainteresowań,
- odpowiednie warunki do wypoczynku i organizacji czasu wolnego.

Tak sformułowane zadania w codziennej praktyce wychowawczej oznaczają dla rodziców zastępczych podjęcie trudu wytworzenia w domu atmosfery rodzinnej, wzajemnego zaufania, zrozumienia, pomocy i życzliwości. Konieczne jest zagwarantowanie dziecku bezpieczeństwa, zapewnienie mu opieki lekarskiej, racjonalnego żywienia, odpowiedniej odzieży, warunków do systematycznego uczęszczania do szkoły, aż do uzyskania przez dziecko co najmniej powszechnie obowiązującego wykształcenia i zdobycia zawodu umożliwiającego samodzielne życie. Na opiekunach dziecka spoczywa również obowiązek kształtowania jego odpowiednich postaw ideowo-moralnych, budzenie i rozwijanie w nim uzdolnień, kształcenie umiejętności i nawyków pracy, organizowanie wolnego czasu i wypoczynku, rozwijanie wrażliwości estetycznej i wdrażanie do kultury życia społecznego. Nieodłączną staje się również pomoc rodziców zastępczych w usamodzielnieniu się wychowanka, a w szczególności w uzyskaniu pracy i mieszkania.

Rodzina zastępcza jest zobowiązana do wypełnienia tych zadań, choć realizacja niektórych z nich nie jest w pełni możliwa, np. w przypadku, gdy dziecko sprawia poważne kłopoty wychowawcze bądź gdy rodzice naturalni, którzy nie utracili władzy rodzicielskiej, ingerują w sposób nieodpowiedzialny w wychowanie dziecka. Nie każda zatem rodzina, która podejmuje starania o przyjęcie do swojego domu dziecka, może sprostać obowiązkowi wynikającemu z tego faktu. Wysoka zależność poziomu rozwoju umysłowego dziecka i stopnia jego dostosowania społecznego do środowiska wychowawczego, jakie stanowić będzie rodzina zastępcza, wskazuje na ogromne znaczenie doboru kandydatów na rodziców pod kątem ich zdolności do pełnienia ról rodzicielskich.

Do słabych punktów zastępczych środowisk rodzinnych według Róży Pałowskiej (1993: 97) można zaliczyć:

- trudność w przechodzeniu od sytuacji sztucznej konfiguracji grupy, jaką jest rodzina zastępcza, do faktycznych więzi rodzinnych,
- nieuniknione w praktyce życia rodzinnego nieporozumienia wynikające ze zderzenia pełnej akceptacji rodzicielskiej w stosunku do „wychowanka” i dążenia małżonków do posiadania i oddania się własnym dzieciom,
- duże trudności w znalezieniu i zaangażowaniu par małżeńskich, które ze względu na osierocone dzieci (a nie na osobiste korzyści) podjęłyby się stworzenia im rodziny zastępczej.

To wszystko wskazuje na specyficzny charakter działań, które powinni podejmować rodzice zastępczy w zakresie rozwiązywania problemów dziecka opusz-

czonego. Ich udział w kształceniu i wychowywaniu dzieci i młodzieży osieroconych polega w znacznym stopniu na wypełnianiu dodatkowych funkcji kompensacyjnych, reedukacyjnych i resocjalizacyjnych (terapeutyczno-rehabilitacyjnych), co niewątpliwie wymaga od nich ciągłego doskonalenia swoich umiejętności opiekuńczo-wychowawczych (Badora 1996: 255).

Najczęściej jednak rodzice zastępczy z powodzeniem wypełniają wobec dziecka dodatkowe zadania wychowawcze, traktując każde powierzone im dziecko jako „dar” wymagający wiele troski i poświęceń. Większość problemów wychowawczych, z jakimi się spotykają, wiąże się z trudnościami adaptacyjnymi, niedostosowaniem społecznym dziecka czy też przejawianymi przez nie zaburzeniami osobowościowymi będącymi skutkiem choroby sieroczej. Wiele dzieci pochodzi również ze środowisk patologicznych i niewydolnych wychowawczo (Kusio 1998). Gotowość zatem do pełnienia roli rodzica zastępczego zakłada przede wszystkim uzmysłowienie sobie, że rodzicielstwo jest wieloraką służbą dziecku, tak w wymiarze materialnym, uczuciowym, duchowym, jak i wychowawczym. Rodzice zastępczy, okazując dziecku miłość ojcowską i macierzyńską przeżywając we wspólnocie rodziny, nadają konkretny kierunek całej swojej działalności wychowawczej, ubogacając ją bezinteresownym poświęceniem dla dobra dziecka. Wychowanek odnajduje wtedy w rodzicach zastępczych na nowo ciepło uczuć rodzicielskich, zaznając pełnej miłości i troski, pozwalającej mu wzrastać w atmosferze pogody i ufności.

Potrzeby dzieci opuszczonych umieszczanych w rodzinach zastępczych

Jak powszechnie wiadomo, jednym z zasadniczych warunków prawidłowego rozwoju każdego dziecka jest zaspokojenie jego podstawowych potrzeb bytowych, emocjonalnych i społecznych, które w sposób istotny warunkują jego prawidłowy rozwój i socjalizację. Są to przede wszystkim potrzeby: kontaktu emocjonalnego, miłości i przynależności, potrzeba akceptacji, bezpieczeństwa, potrzeba aktywności i samodzielności, potrzeba szacunku i znaczenia, potrzeba samorealizacji, pomocy i wiedzy (Czeredrecka 1988: 18).

Mówiąc o potrzebach, nie sposób pominąć wpływu ich niezaspokojenia na życie jednostki. W psychologii zagadnienie to jest określane mianem deprywacji, którą ogólnie rozumie się jako stan, w którym człowiek odczuwa brak zaspokojenia jakiejś potrzeby, zarówno biologicznej (np. brak pożywienia, powietrza, wody), jak sensorycznej, emocjonalnej, kulturowej czy społecznej. Podkreśla się jednocześnie, że szczególnie ciężko przeżywają ją dzieci pozbawione rodziców lub ich miłości czy zainteresowania (Okoń 1998: 67).

Długotrwałe niezaspokojenie podstawowych potrzeb, jak również niemożność znalezienia zastępczych sposobów zaspokojenia prowadzi do głębokich zaburzeń osobowości, które są głębsze i trwalsze w psychice dzieci i młodzieży, która

to grupa jest jeszcze mało odporna na niepowodzenia i nieprzygotowana do walki z piętrzącymi się trudnościami.

Ewidentnym następstwem niezaspokojenia tych podstawowych potrzeb dziecka przez rodzinę naturalną, zwłaszcza w pierwszych okresie życia dziecka, jest tzw. choroba sieroca. Składają się nań m.in.:

- wyobcowanie z naturalnego środowiska rodzinnego,
- okaleczenie emocji,
- egocentryzm,
- ograniczenie samodzielności i aktywności.

Zjawisko deprywacji psychicznych potrzeb emocjonalnych występuje najczęściej w przypadku utraty przez dziecko bezpośredniego kontaktu z rodzicami (Żabczyńska 1999: 103-104). Wpływa to negatywnie na rozwój dziecka, powodując, że zachowanie dzieci opuszczonych odbiega niejednokrotnie od normy. Zwłaszcza dzieci wcześnie osierocone przejawiają w okresie adolescencji, a także w wieku dojrzałym różnorodne zaburzenia o charakterze neurotycznym i psychotycznym:

- są niezdolne do nawiązywania i utrzymania trwałej więzi uczuciowej z ludźmi, mimo że silnie odczuwają potrzebę kontaktów z nimi,
- obserwuje się też u tych dzieci tendencje do zachowań aspołecznych, agresywnych,
- niedojrzałość społeczna i moralna łączy się niekiedy z obniżeniem poziomu możliwości intelektualnych:
 - brakiem poczucia orientacji w czasie, osłabioną zdolnością do przewidywania konsekwencji swojego postępowania,
 - trudnościami w myśleniu abstrakcyjnym. (Przetacznik-Gierowska, Włodarski 1994: 167).

Bardzo często spotykaną reakcją obronną przed frustracją u dzieci opuszczonych jest zachowanie agresywne. Natomiast dłużej utrzymujący się stan deprywacji potrzeb psychicznych oraz często powtarzające się sytuacje frustracyjne wytwarzają mechanizmy obronne, takie jak apatia (rezygnacja), fantazjowanie, regresja.

Wytworzone przez dziecko mechanizmy obronne są próbą szukania środków zastępczych, usuwają niezaspokojoną potrzebę, funkcjonują dzięki zniekształceniu rzeczywistości. Z czasem mechanizmy obronne utrwalają się, funkcjonując jako osobne nastawienie, i jak utrwalone mechanizmy obronne uniemożliwiają jednostce kształtowanie osobowości harmonijnej i dojrzałej, wykorzystanie wiedzy i doświadczenia w uczeniu się sposobów zaspokajania potrzeb, kształtowania nowych potrzeb psychicznych, utrudniając jej tym samym normalne funkcjonowanie w społeczeństwie (Czeredreka 1988: 34).

Istotną rolę w prawidłowym zaspokajaniu potrzeb psychicznych i emocjonalnych dziecka odgrywa rodzina. W zakresie podstawowych potrzeb rozwojowych dziecka czynności rodziców-wychowawców będą się sprowadzały głównie do rozbudzenia w nim danych potrzeb i prawidłowego ich zaspokojenia. Natomiast zaspokojenie przez rodziców wyższych potrzeb rozwojowych dziecka będzie miało na celu przede wszystkim popieranie i podsuwanie dziecku potrzeb antycypacyj-

łecznych. Najbardziej naturalnym miejscem, gdzie procesy te zachodzą, jest rodzinne środowisko wychowawcze. W nim dziecko nawiązuje kontakt emocjonalny i uczuciowy z innymi członkami rodziny, tworząc wspólnotę rodzinną (Izdebska 2003: *passim*; Kuźnia, Łuczyński 2004: 316).

Dziecko sierota społeczna czasowo lub trwale pozbawiona rodziny naturalnej, niejednokrotnie odrzucona i osamotniona wśród dorosłych, odczuwa i przeżywa boleśnie swą sytuację, domagając się niejako zaradzenia tej sytuacji poprzez skierowanie go do rodziny zastępczej. Tam zyskuje świadomość, że jest przez kogoś kochane i akceptowane, co daje mu poczucie bezpieczeństwa i przyczynia się do pokonywania trudności szkolnych i życiowych. Odsunięte wcześniej na margines życia społecznego i koleżeńkiego, odzyskuje powoli zaufanie do ludzi i wiarę we własne siły. Świadomość wychowawcza rodziców zastępczych musi jednak uwzględniać możliwości i potrzeby dziecka, które od samego początku swego istnienia jest osobą mającą swój cel w życiu, indywidualność i kielkującą osobowość i jako takie, mając własne prawa nie może być przez rodziców zawłaszczane, być ich zabawką czy przedmiotem poniewierki (Wilk 2003: 80).

Rodzice zastępczy podobnie zresztą, jak czynią to rodzice naturalni, stymulują proces wychowania i socjalizacji dziecka przez kulturę materialną i duchową rodziny, jej strukturę, status społeczny, obyczaje oraz jakość wzajemnych relacji. Rodzina zastępcza wychowuje również, powierzając dziecku do wykonania drobne obowiązki i prace na rzecz rodziny, ucząc je w ten sposób współdziałania z innymi i odpowiedzialności za podjęte zobowiązania (Szymborska 1976: 163-165).

Specyfika oddziaływań wychowawczych w rodzinie zastępczej

Obok problemów, które towarzyszą każdemu procesowi wychowania, w rodzinie zastępczej mogą wystąpić dodatkowe czynniki związane z trudnościami adaptacyjnymi, niedostosowaniem społecznym dziecka czy też zaburzeniami jego osobowości. Pojawiają się one na tle traumatycznych przeżyć dziecka w rodzinie naturalnej, czy też związane są z przebyciem przez dziecko chorobą sierocą. Większość bowiem dzieci z rodzin zastępczych doświadczyła poważnych zagrożeń w życiu rodzinnym (zaniedbanie, konflikty, przemoc) i nie pozostało to bez wpływu na ich rozwój (Stelmaszuk 2000: 103).

Rodzice zastępczy muszą mieć zatem świadomość, że dziecko, które zaakceptowali i przyjęli do własnego domu, będzie wymagało od nich wielu specjalnych zabiegów opiekuńczych i wychowawczych. W. Szyszkowska-Kominek (1976: 16-18) podkreśla, że rodzice podejmują dobrowolnie ryzyko swego „eksperymentu”, który wykaże, czy i w jakim czasie objawy opóźnienia będą się cofać. Ryzyka nie daje się nigdy całkowicie wykluczyć. Odnosi się to zarówno do tych rodzin, które przyjmują dzieci w wieku niemowlęcym, kiedy postawienie wiążącej diagnozy lekarskiej i psychologicznej nie jest jeszcze możliwe, jak i do tych, które przyjmują

dzieci starsze, wykazujące opóźnienie rozwoju psychofizycznego i zaburzenia zachowania o trudnej do ustalenia etiologii.

Adaptacja dzieci umieszczanych w rodzinach zastępczych następuje niekiedy wielu trudności, które manifestują się w rozmaity sposób w zależności od indywidualnej historii i konstrukcji psychicznej dziecka. Jedne dzieci zamykają się w sobie, blokując kontakt z opiekunami. Inne zaś przechodzą okres buntu, nie radząc sobie z nadmiarem emocji i uczuć, stają się agresywne bądź nadmiernie pobudzone. Początkowy zatem okres pobytu dziecka w rodzinie zastępczej jest dla niego i jego opiekunów czasem ogromnej próby. Wiele w tym czasie zależy od postawy rodziców zastępczych, od ich mądrości i posiadanej przez nich wiedzy pedagogicznej, a także od słusznych decyzji wychowawczych.

Powszechnym problemem są również trudności szkolne i niskie osiągnięcia edukacyjne dzieci z rodzin zastępczych. Nawet ustabilizowany pobyt w rodzinie zastępczej nie jest w stanie poprawić wyników dzieci, które we wczesnym dzieciństwie doświadczyły przemocy bądź znaczących zaniedbań. Dzieci takie na ogół przejawiają poważne zaburzenia zachowania, które mogą dodatkowo pogłębiać trudności edukacyjne. Badania wykazały jednak, że nawet dzieci, u których nie stwierdzono zaburzeń zachowania i problemów emocjonalnych, osiągały niższe wyniki w testach osiągnięć szkolnych niż ich rówieśnicy z grupy kontrolnej. Niskie osiągnięcia szkolne dzieci z rodzin zastępczych świadczą o tym, jak trudno jest, nawet w pozytywnych warunkach wychowawczych, pokonać zaniedbania wczesnego dzieciństwa i traumatyczną separację od rodziny naturalnej (Stelmaszuk 2000: 103). Panująca jednak w rodzinie zastępczej atmosfera wzajemnej akceptacji, serdeczna postawa rodziców wobec dziecka, bezkonfliktowe stosunki między członkami rodziny, wzajemne zaufanie, tworzą klimat sprzyjający sukcesowi dziecka w nauce (Cudak 1991: 164). Mimo to dzieci przebywające w rodzinach zastępczych wymagają większego zaangażowania opiekunów i szkoły w ich rozwój i edukację. Stąd coraz częściej mówi się o potrzebie starannej kwalifikacji i specjalistycznego przygotowania, a następnie ciągłej formacji rodzin zastępczych w zakresie powierzonych im zadań opiekuńczo-wychowawczych nad dziećmi opuszczonymi (Stelmaszuk 2000: 103).

W tym miejscu rodzi się pytanie: czy nie wystarczy po prostu kochać dzieci i chcieć zapewnić im miejsce we własnym domu? Na pewno powołanie i otwartość serca są tu niezbędne, jednakże w przypadku dzieci, które miały w swoim życiu mało miłości, przeżyły często wiele cierpień i, co najważniejsze, doznały opuszczenia przez własnych rodziców, potrzebna jest jeszcze wiedza, która pomoże nauczyć te dzieci wyrażania uczuć, przywrócić wiarę w dorosłych i samych siebie, i zapewnić im poczucie bezpieczeństwa.

Praca rodziców zastępczych nie jest zatem łatwa i wymaga ogromnej cierpliwości i wyrozumiałości oraz niejednokrotnie umiejętności podejmowania odpowiednich działań o charakterze kompensacyjno-terapeutycznym.

Dzieciom przebywającym w rodzinie zastępczej powinny być również przekazywane wartości religijne, duchowe i etyczne, którymi rodzina żyje na co dzień,

z pełnym poszanowaniem autonomii dziecka. Wychowanie religijne w rodzinie wpisuje się bowiem trwale w działania „budzące” dziecko do zdrowego osobowego życia. Opiekunowie zastępczy przez swoje postępowanie pełne troski i miłości powinni uświadomić dziecku, że dorosły opiekun nie musi być „agresorem”, ale może być dla niego pomocą i wsparciem m.in. w trudnościach osobistych i szkolnych w rozwiązywaniu problemów z rówieśnikami.

Obranie prawidłowego kierunku i metod wychowania dziecka opuszczonego, przywrócenie mu wiary w dorosłego człowieka, kompensacja wszystkich jego podstawowych potrzeb fizycznych i psychicznych stają się możliwe z jednej strony w warunkach ciepła rodzinnego, a z drugiej - przy ciągłym podejmowaniu przez rodziców zastępczych starań w zakresie doskonalenia swoich umiejętności wychowawczych.

Opiekunowie zastępczy, zapewniając podopiecznemu właściwą opiekę w sensie materialnym, powinni także umiejętnie ocenić jego potrzeby i mocne strony we wszystkich aspektach jego rozwoju. Jednak do najtrudniejszych zadań, jakie stają przed rodziną zastępczą należy umiejętne pogodzenie dziecka z własną niejednokrotnie bolesną przeszłością i przywracanie mu jego własnych „korzeni”, dając mu tym samym poczucie „tożsamości” i bezpieczeństwa oraz świadomość, że jest kochane.

Formacja rodziców zastępczych

Na tle tak ogólnie scharakteryzowanej problematyki dziecka opuszczonego znajdującego się pod opieką rodziny zastępczej należy mocno zaakcentować potrzebę permanentnej formacji rodziców zastępczych - zwłaszcza tych, którzy podejmują się pełnienia funkcji zawodowych w rodzinach zastępczych.

Formację rodziców zastępczych tworzą dwa etapy:

- 1) przygotowanie, szkolenie kandydatów do pełnienia funkcji rodziców zastępczych,
- 2) formacja (proces ciągły kształtowania) rodziców pełniących już funkcję rodziny zastępczej.

W Polsce, jak już wspomniano, Ustawa o pomocy społecznej (2004, nr 64, poz. 593) i wydane do niej Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej w sprawie rodzin zastępczych (2004, nr 233, poz. 2344) nakłada na Powiatowe Centra Pomocy Rodzinie obowiązek właściwego przygotowania kandydatów do pełnienia funkcji rodziców zastępczych i udzielenia im niezbędnego wsparcia w rozwiązywaniu zgłaszanych problemów. Wspomniane rozporządzenie określa również treści programowe, z którymi kandydaci na rodziców zastępczych muszą się zapoznać w zależności od typu rodziny zastępczej. Nowe przepisy prawne stwarzają zatem znacznie lepsze warunki i możliwości zdobywania wiedzy i umiejętności wychowawczych kandydatom, którzy chcą stać się rodziną zastępczą i zapewnić właściwą opiekę dzieciom opuszczonym.

Należy przy tym zaznaczyć, iż szkoleniem tym są głównie objęci kandydaci na rodziców zastępczych niespokrewnionych z dzieckiem, natomiast kandydaci

spokrewnieni z dzieckiem przechodzą jedynie szkolenie w ograniczonym i koniecznym zakresie.

Kandydaci na rodziców zastępczych niebędący spokrewnieni z dzieckiem, przechodząc zatem gruntowne szkolenie i ostateczną weryfikację, muszą mieć świadomość, że to nie kończy doskonalenia ich umiejętności opiekuńczo-wychowawczych. Jako rodzice zastępczy mają moralny obowiązek ciągłej formacji, czyli rozwijania już posiadanych umiejętności i nabywania nowych sprawności niezbędnych do zaspokojenia specyficznych potrzeb dzieci opuszczonych.

Decyzja o umieszczeniu dziecka w rodzinie zastępczej pociąga za sobą trudne i bolesne konsekwencje dla dziecka, ale jest też szczególnym wyzwaniem dla rodziny, która zdecyduje się je przyjąć. Jeśli jest to rodzina spokrewniona z dzieckiem - najczęściej są to dziadkowie - z jednej strony pozwala to dziecku w sposób naturalny zachować więzi z rodziną i ciągłość opieki w tym samym środowisku bez zrywania więzów emocjonalnych z najbliższymi mu osobami. Z drugiej zaś strony dziadkowie, którzy przejęli opiekę nad wnukami zaniedbanymi lub porzucenymi przez rodziców, często nie radzą sobie w nowej sytuacji. Wynika to przede wszystkim z faktu, że dziadkowie to ludzie w podeszłym wieku, obarczeni problemami zdrowotnymi, często pozostający w trudnej sytuacji finansowej, posiadający jedynie bardzo ogólne przygotowanie i przeszkolenie do pełnienia tak odpowiedzialnej funkcji (Stelmaszuk 2000: 107).

By dziadkowie mogli sprostać przyjętym na siebie obowiązkom rodziny zastępczej, muszą być wsparciem stałą i profesjonalną pomocą pedagogiczno-psychologiczną ze strony władz i organizacji zajmujących się problemami rodzicielstwa zastępczego. Niezwykle ważnym aspektem tej pomocy-formacji powinno być wsparcie ich w umiejętnym stworzeniu atmosfery rodzinnej przepełnionej wzajemnym szacunkiem i zrozumieniem oraz takiej płaszczyzny wzajemnych relacji, które pozwolą dziecku swobodnie zaspokajać swoje potrzeby emocjonalne. Powierzenie dziecka opiece dziadków lub innych krewnych powinno być zatem poprzedzone dokładnym rozpoznaniem ich sytuacji rodzinnej, przy jednoczesnym uwzględnieniu mocnych stron, potrzeb i ograniczeń przyszłej rodziny zastępczej.

W opiece zastępczej powinno się unikać tymczasowości i przypadkowości, które tylko przyczyniają się do pogłębienia traumatycznych przeżyć dziecka. Zobowiązania rodziny zastępczej tak spokrewnionej, jak i niespokrewnionej z dzieckiem muszą być jasno określone. Obowiązkiem rodziców zastępczych powinna być ciągła samoformacja, zróżnicowana w zależności od charakteru i specyfiki potrzeb danego dziecka. Opiekunowie, podnosząc swoje kwalifikacje, muszą znać cele swoich działań wychowawczych i uświadomić sobie, w jakim kierunku one zmierzają i jakie mogą być ich następstwa. Niezbędne jest ich współdziałanie z instytucjami i specjalistami prowadzącymi programy formacyjne skierowane do kandydatów i osób pełniących już funkcję rodziny zastępczej (Stelmaszuk 2000: 112).

W Polsce od 1999 roku uruchomione zostały dwa programy przygotowujące kandydatów na rodziny zastępcze: program PRIDE (ang. 'duma'; Parent Resources for Information, Development and Education) propagowany przez Towarzystwo

„Nasz Dom” (Polkowski 2000: 47-52) oraz Program RODZINA realizowany przez Towarzystwo „Szansa” (Wiecha 2000: 51-54). Własny program opracowały również katolickie ośrodki adopcyjno-opiekuńcze.

Jednym z najbardziej dopracowanych programów przygotowania rodziców zastępczych na świecie jest PRIDE, opracowany ponad trzydzieści lat temu przez Uniwersytet Illinois i obecnie szeroko rozpowszechniony w Stanach Zjednoczonych i w krajach Europy Zachodniej. Program jest wciąż poprawiany na podstawie doświadczeń tysięcy rodzin zastępczych.

Celem programu PRIDE jest:

- zaspokojenie potrzeb bezpieczeństwa, przynależności, rozwoju i stabilności dzieci w rodzinach zastępczych i adopcyjnych,
- wzmocnienie rodzin bez względu na to, czy są to rodziny naturalne, spokrewnione, zastępcze czy adopcyjne. Poprawa jakości opieki zastępczej i adopcji przez stworzenie standardowej, jednolitej i spójnej ramy strukturalnej systemu szkoleń,
- prowadzenie szkoleń dla organizatorów systemu opieki, udostępnianie środków i materiałów państwowym i niepublicznym ośrodkom adopcyjno-opiekuńczym i innym zainteresowanym instytucjom (Polkowski 2000: 48).

Podstawowym założeniem programu PRIDE są konkretne kompetencje (wiedza i umiejętności) potrzebne w przyszłości opiekunom, aby skutecznie wypełniać zadania związane z opieką zastępczą. W ramach tego programu wyróżniono zatem pięć podstawowych kompetencji i umiejętności:

- 1) umiejętności opiekuńcze,
- 2) umiejętności zaspokajania potrzeb rozwojowych oraz kompensacja opóźnień rozwojowych,
- 3) wzmacnianie więzi dzieci z rodziną naturalną,
- 4) wzmacnianie trwałych i pozytywnych związków dzieci, np. z opiekunami, rówieśnikami itp.,
- 5) umiejętność pracy zespołowej z innymi osobami lub instytucjami utworzonymi dla rozwiązywania problemów dziecka lub całej rodziny (Polkowski 2003: 14).

Oprócz kompetencji i umiejętności, które rodzice zastępczy powinni opanować, muszą oni stale kontynuować swoją formację. Zdaniem Polkowskiego (2000: 49), można określić cztery poziomy wiedzy w obszarze własnej formacji rodziców zastępczych:

- świadomość: poziom ten jest osiągany, gdy opiekun zastępczy wie, dlaczego dane zagadnienie jest istotne w jego pracy opiekuńczej. Przykładem może być fakt, że opiekun zdaje sobie sprawę, że dla dziecka niezbędne jest utrzymanie więzi międzyludzkich. Świadomość ta jest konieczna, aby zrozumieć skutki rozłąki dziecka z rodziną naturalną,
- wiedza i zrozumienie: rodzice zastępczy, czerpiąc wiadomości na temat stanu psychoemocjonalnego dzieci, które zostały odseparowane od swoich rodzin, dowiedzą się np., jakie są typowe etapy przechodzenia przez ból rozłąki. Zrozumienie jest ważnym etapem wiedzy: jest umiejętnością odniesienia swojej wiedzy do zaobserwowanego zachowania. Rodzice, którzy rozumieją „etapy żalu”, potrafią od-

czytać zachowanie dziecka jako normalną reakcję związaną z konkretnym etapem radzenia sobie z utratą rodziców,

- Zastosowanie wiedzy i umiejętności w praktyce: Opiekun, który osiągnął ten poziom kompetencji, wie, jak zastosować wiedzę, np. jak zdiagnozować etapy żalu, przez które przechodzi dziecko,
- Przystwojenie umiejętności: opiekun swobodnie dysponuje przyswojoną wiedzą; jest np. w stanie pomóc dziecku wyrazić uczucia wywołane separacją od rodziny.

Program PRIDE jest zatem kompleksowym programem obejmującym etapy naboru kandydatów na opiekunów zastępczych, szkolenia, kwalifikowania oraz wspierania już utworzonych rodzin zastępczych.

Etap szkolenia składa się z dziewięciu sesji grupowych oraz przynajmniej dwóch indywidualnych spotkań domowych. W trakcie sesji grupowych kandydaci uczą się wszelkich umiejętności potrzebnych opiekunom zastępczym. Przygotowują się również do poważnej zmiany, jaka nastąpi w ich własnych domach po przyjęciu dziecka ze specyficznymi potrzebami. Szkolenie kończy się podjęciem obojętnej decyzji o kwalifikacji (Boczek 2001: 27-29).

Program PRIDE do minimum ogranicza niebezpieczeństwo umieszczenia dziecka w rodzinach, które mogłyby być niebezpiecznym środowiskiem dla dzieci. Po przejściu tego programu opiekunowie powinni rozumieć potrzeby dzieci i wiedzieć, jak być ich prawdziwymi przyjaciółmi.

Opiekunowie zastępczy w trakcie szkolenia w ramach wyżej wspomnianych programów z pewnością zdobywają wiele cennych wiadomości i umiejętności niezbędnych do podjęcia opieki zastępczej nad dzieckiem opuszczonym.

Jednakże poza typowymi wiadomościami i umiejętnościami opiekuńczo-wychowawczymi wszyscy rodzice zastępczy muszą podjąć stały wysiłek w zakresie ciągłego doskonalenia swoich umiejętności wychowawczych.

Podyktowane to jest między innymi:

- uświadomieniem sobie przez rodziców zastępczych po pewnym okresie sprawowania opieki nad dzieckiem sierocym, że ich przygotowanie w ramach szkolenia przed kwalifikacją na rodziców zastępczych było dopiero początkiem „nauki” - formacji w ramach rodzicielstwa zastępczego,
- rodzice zastępczy przeważnie posiadają ogromne pokłady energii i poświęcenia na rzecz dziecka, które trzeba umiejętnie wykorzystać, aby na tym budować skuteczną pomoc dziecku, przez ciągle podnoszenie kwalifikacji rodziców zastępczych,
- dzieci trafiające do rodzin zastępczych mają z reguły już bardzo traumatyczne przeżycia w domu rodzinnym bądź w placówce opiekuńczej, gdzie oczekiwały na skierowanie do rodziny zastępczej. Z tymi przeżyciami wiążą się konkretne zaburzenia w sferze emocjonalnej i socjalizacyjnej dziecka, z którymi rodzic zastępczy musi umieć sobie radzić,
- opracowywane są ciągle nowe programy, wspomagające funkcjonowanie rodzin zastępczych, bądź uzupełniane już istniejące - rodzice powinni systematycznie się z nimi zapoznawać,

ściem w nowe, czasem zupełnie nieznane środowisko rodzinne. Gruntownych badań domaga się również sfera psychofizycznego rozwoju dziecka w rodzinie zastępczej, kształtowania się jego sfery emocjonalnej oraz zaspokojenia jego podstawowych potrzeb.

W sferze działań praktycznych natomiast należy zwrócić szczególną uwagę na zagadnienia, które od pewnego czasu są mocno akcentowane przez środowiska zajmujące się problematyką rodzicielstwa zastępczego.

Postulowane działania powinny być przede wszystkim skierowane do dzieci znajdujących się w rodzinach zastępczych, rodziców zastępczych, a także jeśli jest to możliwe do rodziców biologicznych oraz powinny swym zasięgiem obejmować zagadnienia funkcjonowania i udzielania pomocy rodzinom zastępczym.

Należy zatem lepiej rozpoznać oraz diagnozować sytuację opiekuńczą i wychowawczą dzieci umieszczonych w rodzinach zastępczych. Tam, gdzie to jest możliwe i wskazane, należy zapewnić dzieciom stały kontakt z krewnymi, a zwłaszcza rodzicami biologicznymi, zapewniając im jednocześnie odpowiednią pomoc terapeutyczną. Należy dążyć do poszerzenia opieki specjalistycznej nad rodzinami zastępczymi, dając im możliwość ciągłego doksztalcania i doskonalenia wiedzy pedagogiczno-terapeutycznej. Celowe jest dalsze rozwijanie zawodowych i specjalistycznych rodzin zastępczych oraz organizowanie dla nich sieci wsparcia odpowiednio wyszkolonych specjalistów. Wskazane jest również opracowanie modelowego systemu pomocy rodzinie zastępczej w oparciu o zasady i standardy opieki zastępczej obowiązujące w innych krajach europejskich.

Opierając się na własnych badaniach prowadzonych w środowisku rodzin zastępczych i dysfunkcyjnych można postulować, aby działaniami pomocowymi były objęte szczególnie rodziny zastępcze spokrewnione z dzieckiem, w których rolę opiekunów dzieci spełniają zwykle „dziadkowie” lub starsze rodzeństwo, oni bowiem potrzebują o wiele większego niż dotychczas wsparcia materialnego, pedagogicznego, prawnego i moralnego.

Wynika to z charakterystycznego układu sił i środków w tego typu rodzinie, który stwarza wiele specyficznych problemów. Podstawowym jest niewielki zasób sił witalnych i sprawności fizycznej opiekunów. Mniejsze też są możliwości finansowe takiej rodziny. Dziadkowie mają też często trudności ze zdyscyplinowaniem podopiecznych. Są oni zbyt tolerancyjni i skłonni do tzw. „przymykania oka” na przewinienia wnuków, co nie sprzyja jasnemu określeniu granic, co dzieciom wolno, a jakie zachowania są niedozwolone. W przypadku gdy starszy brat lub siostra zostaje ustanowiony dla rodzeństwa rodzicem zastępczym napotyka również wiele trudności wynikających m.in. z konieczności przerwania nauki, podjęcia pracy zarobkowej, a zwłaszcza braku doświadczenia w pełnieniu nowej roli w rodzinie (Łuczyński 2004: 180 n; Boczoń-Kapica 2006: 59-60).

Wśród wielu innych postulatów, które płyną z przeprowadzonych badań, na podkreślenie zasługują zwłaszcza:

- potrzeba organizacji dla dzieci z rodzin zastępczych dodatkowych zajęć profilaktyczno-wychowawczych i kulturalnych w świetlicach szkolnych i kościelnych,

młodzieżowych domach kultury, ośrodkach wczasów dziecięcych i innych placówkach kultury,

- dla dzieci z rodzin zastępczych bardzo pożądane byłyby również dodatkowe zajęcia pozalekcyjne w szkole oraz konsultacje i porady ze strony nauczycieli prowadzących różne przedmioty, a także różne formy zorganizowanej pomocy koleżeńskiej ze strony bardziej uzdolnionych i nastawionych prospołecznie uczniów z tej samej grupy wiekowej lub starszej,
- przeprowadzone badania wykazały również wpływ poziomu zaspokojenia potrzeb fizycznych i psychicznych badanych dzieci z rodzin zastępczych na rozwój ich dojrzałości społecznej i moralnej. W związku z tym zachodzi potrzeba, aby w ramach pedagogizacji rodziców zastępczych opracować i realizować programy profilaktyczno-wychowawcze na temat właściwego poziomu zaspokajania podstawowych potrzeb fizycznych i psychicznych dzieci i młodzieży w środowisku rodzinnym,
- na studiach podyplomowych z edukacji prorodzinnej i edukacji emocjonalnej oraz innych studiach lub kursach należałoby uwzględnić w programach zagadnienia dotyczące deprivacji potrzeb fizycznych i psychicznych sierot społecznych oraz wpływ tych negatywnych czynników na proces socjalizacji dzieci, z uwzględnieniem dojrzałości społecznej, emocjonalnej i moralnej. Istotne znaczenie miałyby też zagadnienie dotyczące szeroko rozumianego wychowania dla miłości,
- z przeprowadzonych badań wynika również, że szansą na rozwiązanie niektórych problemów dzieci, zwłaszcza starszych, niepełnosprawnych i niedostosowanych społecznie czy zdemoralizowanych są zawodowe rodziny zastępcze. Należałoby zatem tak zorganizować tok kształcenia studentów kierunków pedagogicznych, aby mogli się oni dokładnie zapoznać z ideą rodzicielstwa zastępczego, by w przyszłości mogli stać się kandydatami na rodziców zastępczych (Łuczyński 2004: 260-261).

Rodzina zastępcza mimo pewnych obiektywnych trudności stanowi zatem właściwe środowisko wychowawcze dla dzieci osieroconych. W tej formie opieki dzieci mogą zaspokoić swoje podstawowe potrzeby, a tym samym znajdują optymalne środowisko dla prawidłowego rozwoju. Zadaniem niezmiennie istotnym staje się więc doskonalenie systemu funkcjonowania rodzin zastępczych, pretendującego do jednej z najważniejszych form opieki nad dzieckiem opuszczonym.

Podsumowanie

Z pewnością rodzina zastępcza nigdy w pełni nie zastąpi dziecku rodziny naturalnej, daje mu jednak ogromną szansę na normalny rozwój i normalne życie. Stwarza bowiem dziecku możliwość uczestnictwa w korzystnej atmosferze rodzinnej oraz daje mu gwarancje bezpieczeństwa, rozwoju i wychowania na płaszczyźnie społecznej i moralnej. Ostatnie lata pozwalają zauważyć pozytywną tendencję polegającą na stopniowym zwiększaniu się liczby wychowanków rodzin zastępczych

osiągających sukcesy życiowe i stopniowym zmniejszaniu się grupy wychowanków doznających niepowodzeń. Umieszczenie dziecka opuszczonego w rodzinie zastępczej jest zatem szansą udzielenia mu skutecznej pomocy w zaspokojeniu podstawowych potrzeb, a tym samym stworzeniu mu optymalnych warunków do prawidłowej socjalizacji.

Doświadczenie wskazuje, że dzieci opuszczone przez naturalnych rodziców powinny znaleźć oparcie w rodzicach zastępczych, którzy z troską wypełnią to odpowiedzialne zadanie. Jest jednak rzeczą niezbędną aby rodzice zastępczy, mając świadomość potrzeb dziecka, byli również gotowi do ciągłego doskonalenia swoich umiejętności opiekuńczych i wychowawczych.

Doświadczenie wskazuje, że wartość rodziny zastępczej jest uzależniona od tego, komu powierza się dziecko, jakie powierza się dziecko, jakiego wsparcia udziela się rodzinie zastępczej i jak jest sprawowany nad nią nadzór. Uwidaczniający się obecnie trend ku tworzeniu zawodowych rodzin zastępczych jest z pewnością słuszny, bo przyszłość tej formy opieki zależy nie tylko od wielorodności typów rodzin zastępczych, ale także od tego, czy zostanie stworzony system pozwalający na szybkie umieszczenie dziecka w zdiagnozowanym, wartościowym środowisku rodzinnym (Jamrożek, Matyjas 2006: 389).

Rodzinę zastępczą można zatem we współczesnej rzeczywistości społecznej naszego kraju traktować jako jedną z optymalnych form opieki i wartościowe rodzinne środowisko opiekuńczo-wychowawcze tylko wówczas, gdy rodzice będą dobierani dla dziecka - nigdy odwrotnie.

Proszę zastanowić się:

S Jak rozwijała się idea rodzin zastępczych w Polsce?

S Określ kierunki prowadzonych badań nad rodziną zastępczą.

S Podaj charakterystyczne cechy rodzin zastępczych.

S Wskaż podstawy prawne opieki w rodzinach zastępczych.

S Jak dochodzi do powołania rodziny zastępczej?

S Jaki znasz podział rodzin zastępczych?

S Jakie wymagania powinni spełniać kandydaci na rodziców zastępczych?

^ Jakie prawa i obowiązki przysługują rodzicom zastępczym?

S Wymień potrzeby dzieci opuszczonych.

S W czym wyraża się specyfika oddziaływań wychowawczych rodzin zastępczych?

S Na czym polega formacja (kształtowanie i doskonalenie) rodziców zastępczych?

^ Jakie zadania i wyzwania stają obecnie przed rodziną zastępczą?

Literatura cytowana

Andrzejewski M. (1999), *Prawna ochrona rodziny*, Warszawa.

Badora S. (1996), *Rodzinne formy opieki nad dzieckiem sierocym - potrzeby i możliwości rozwoju*, [w:] *Stan i koncepcje rozwoju opieki i wychowania w Polsce*, red. Z. Brańka, J. Kuźma, Kraków.

- Blaim A. (1996), *Problemy oceny efektywności zastępczej opieki rodzinnej*, [w:] *Stan i koncepcje rozwoju i wychowania w Polsce*, red. Z. Branka, J. Kuźma, Kraków.
- Będkowska V. (1979), *Sytuacja emocjonalna dzieci w rodzinach zastępczych*, „Problemy Rodziny”, nr 5.
- Boczoń-Kapica M. (2006), *Problemy rodzin zastępczych spokrewnionych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 7.
- Cudak H. (1991), *Środowisko rodzinne a rezultaty pracy szkoły*, Kielce.
- Czeredrecka B. (1988), *Potrzeby psychiczne sierot społecznych*, Warszawa.
- Dobrzański L. (2006), *O problemach rodzicielstwa zastępczego*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 7.
- Głowacka B. (1993), *Opieka nad dzieckiem w działalności resortu edukacji narodowej*, [w:] *Kierunki rozwoju współczesnej pedagogiki opiekuńczej i specjalnej*, red. J. Stochmiałek, Częstochowa.
- Gruca-Miąsik U. (1998), *Funkcjonowanie rodzin zastępczych jako optymalna forma opieki nad dzieckiem*, [w:] *Pedagogika opiekuńcza wobec współczesnej orientacji filozoficznej i praktyki pedagogicznej*, t. 2, red. J. Sowa, D. Pstrąg, Rzeszów.
- Główny Urząd Statystyczny (2006), *Podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w 2005 r.*, Departament Strategii Usług, Warszawa.
- Izdebska J. (2003), *Dziecko w rodzinie i w środowisku rówieśniczym - wybrane zagadnienia i źródła z pedagogiki społecznej*, Białystok.
- Jamrożek M. (1997), *Rodziny zastępcze*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykała, Warszawa.
- Jamrożek M., Matyjas B. (2006), *Rodzina zastępcza*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. nauk. T. Pilch, t. 5, Warszawa.
- Jundziłł I. (1998), *Świat współczesny a problemy sieroctwa społecznego (profilaktyka i kompensacja)*, [w:] *Sieroctwo społeczne - przyczyny, objawy, skutki i sposoby jego zapobiegania w aktualnej rzeczywistości społecznej kraju*, red. T. Sołtysiak, Włocławek.
- Kelm A. (1993), *Ocena funkcjonowania rodzin zastępczych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 3.
- Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., a ratyfikowana przez Polskę w 1991 roku, Dz.U. nr 120, poz. 526 i 527.
- Kusio U. (1998), *Rodzina zastępcza jako środowisko wychowawcze. Studium socjologiczne na przykładzie Lublina*, Lublin.
- Kuźma J. (2000), *Prawa i dobro dziecka - deklaracje i rzeczywistość*, [w:] *W służbie dziecku*, red. J. Wilk, Lublin.
- Kuźma J., Łuczyński A. (2004), *Miłość a wychowanie*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. nauk. T. Pilch, t. 3, Warszawa.
- Łopatkowa M. (1989), *Samotność dziecka*, Warszawa.
- Łuczak E. (1994), *Rozwój fizyczny dzieci i młodzieży z rodzin zastępczych i domów dziecka*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 9.

- Łuczyński A. (2004), *Deprywacja potrzeb dzieci z rodzin zastępczych i dysfunkcjonalnych a proces socjalizacji* [praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. J. Kuźmy na Akademii Pedagogicznej w Krakowie].
- Okoń W. (1998), *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa.
- Pawłowska R. (1993), *Ośrodki adopcyjno-opiekuńcze a kompensacja sieroctwa społecznego*, Gdańsk.
- Pawłowska R. (1989), *Rodziny zastępcze - stan obecny a kierunki zmian*, [w:] *Sieroctwo społeczne*, red. T. Sołtysiak, Wrocław.
- Pomykała W., red. (1997), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa.
- Przetacznik-Gierowska M., Włodarski Z., *Psychologia wychowawcza*, Warszawa.
- Repelewicz E. (1994), *Rodzina zastępcza jako środowisko wychowawcze*, [w:] *Rozwój systemu opieki i reorganizacji*, red. J. Stochmiałek, Częstochowa.
- Polkowski T. (2000), *Program szkoleniowy dla rodzin zastępczych i adopcyjnych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 8.
- Polkowski T. (2003), *Program PRIDE po czterech latach*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 6.
- Program PRIDE (2003), *(Parent Resources for Information, Development and Education). Rodzinna opieka zastępcza - adopcja. Podręcznik dla kandydatów na opiekunów zastępczych*, polska adaptacja T. Polkowski, Warszawa.
- Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej w sprawie rodzin zastępczych z 18 października 2004 roku, Dz.U. nr 233, poz. 2344.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 26 stycznia 1979 roku w sprawie rodzin zastępczych, Dz.U. nr 4, poz. 19.
- Różańska E., Tynelski A. (1981), *Rodzina zastępcza jako forma opieki całkowitej na dzieckiem*, Kielce.
- Safjan M. (1982), *Instytucja rodzin zastępczych. Problemy prawno-organizacyjne*, Warszawa.
- Safjan M. (1984), *Osamotnienie dzieci. Rodziny zastępcze i rodzinne domy dziecka*, Warszawa.
- Stelmaszuk Z.W. (2000), *Dziecko w rodzinie zastępczej*, [w:] *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, red. E. Milewska, A. Szymanowska, Warszawa.
- Szyborska A. (1976), *Sieroctwo społeczne*, Warszawa.
- Szyszkowska-Kominek W. (1976), *Adopcja, a co potem?*, Warszawa.
- Ustawa o Pomocy Społecznej z 12 marca 2004 roku, Dz.U., nr 64, poz. 593.
- Wiecha D. (2000), *Grupowe przygotowanie rodzin zastępczych - pakiet szkoleniowy „Rodzina”*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 4.
- Wilk J. (2002), *Pedagogika rodziny*, Kraków.
- Wroczyński R. (1966), *Wprowadzenie do pedagogiki społecznej*, Warszawa.
- Zalewski W. (1982), *Święci na każdy dzień*, Warszawa.

Zarządzenie Ministra Oświaty i Wychowania z 21 września 1979 roku w sprawie doboru rodzin zastępczych oraz szczegółowych zasad udzielania pomocy tym rodzinom, M.P. 1979, nr 24, poz. 135.

Żabczyńska E. (1999), *Problemy rozwojowe sierot społecznych a oczekiwania rodzin adopcyjnych*, [w:] *Adopcja. Teoria i praktyka*, red. K. Ostrowska, E. Milewska, Warszawa.